

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ ПІСЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (липень 1945-1950 рр.)

Акт возз'єднання Закарпаття з Україною хоча і визначив весь наступний напрям етнополітичного і етнокультурного розвитку краю, але не вирішував питання його юридичного включення до складу совєтської державної системи. З підписанням 29.06.1945 р. совєтсько-чехословачького договору про Закарпатську Україну і наступною його ратифікацією Національними зборами Чехословаччини (22.11.1945 р.) та Президією Верховної Ради ССРСР (27.11.1945 р.) було відкрито шлях до всеохоплюючого поширення в краї совєтських порядків. З цього часу в Закарпатті повсюдно утверджуються так звані соціалістичні суспільно-економічні відносини та комуністична ідеологія, що стали основними чинниками як відливу населення за межі області так і його внутрішньообласних міграцій. "Соціалістична перебудова" регулювалась низкою постанов ЦК КП(б)У та Закарпатського обласного КП(б)У, до неї втягувався весь господарський комплекс, все культурне, духовне і побутове життя всіх етнічних і соціальних груп населення краю.

Саме з цього часу почали здійснюватись соціально-політичні заходи, що певним чином вплинули на характер, зміст і напрям розвитку етнічних процесів у краї. Так, уже в совєтсько-чехословачькій угоді від 29.06.1945 р. передбачався вищий вибір (опція) громадянства колишніх громадян Чехословаччини. У результаті реалізації договору близько 10 тисяч українців із Чехословаччини стали громадянами ССРСР, а близько 10 тисяч українців стали чехословачькими громадянами.¹ А вже з середини 1945 р. почалась масова демобілізація фронтників. До кінця серпня 1945 р. до Прикарпатського військового округу було демобілізовано 39 тис. військовослужбовців. Значна їх кількість була працевлаштована на керівні посади в Закарпатті. Це викликало невдоволення серед національно свідомої частини населення, страх за своє майбутнє в умовах Совєтського Союзу. Оскільки у державі кордони ще не були оторожені ключим дротом, то чимало закарпатців тікало в сусідні країни. Так, лише протягом вересня-жовтня 1945 р. при спробі нелегально перейти

кордон було затримано 601 чол. Серед в'язнів були інтелігенти, промисловці, бідняки, "куркул" та навіть місцеві комуністи. За вказаний період лише з Ужгородської партійної організації вишло за кордон 21 член КПЗУ.²

Зміст і характер етнополітичних і етнокультурних процесів на Закарпатті перших років совєтської влади добре простежуються на матеріалах м. Мукачева. З довідки, надісланої до урядових інстанцій м. Києва випливало, що станом на 1.09.1945 р. в м. Мукачеві проживало 25603 мешканці, з них українцями було записано 508, росіянами - 1519, євреями - 2541, чехами - 283, словаками - 1211, угорцями - 4875, циганами - 670, болгарями - 43 чол.³ Довідка не давала реального етнічного складу населення, бо її автори всіх тих, хто вважав себе русином віднесли до росіян, німці ж записались чехами, словаками чи угорцями, частина циганів - словаками чи угорцями і т. п. Інші архівні матеріали свідчать, що в 1945 р. в м. Мукачеві проживало понад 30 тис. мешканців, з них 767 - були неписьменними і 517 - малописьменними. Для перших у жовтні 1945 р. було організовано курси ліквідації неписьменності, а для малописьменних - вечірню школу. На початку 1945-1946 р.р. у місті працювали 2 середні, 6 неповних середніх і 5 початкових школи, в яких навчались понад 5600 учнів. Крім того, в місті працювали школа для калік, школа для сліпих, ремісничче училище, учительська семінарія, торговельна академія (училище), які тут працювали ще за часів панування в краї Чехословаччини і Угорщини.⁴

Включення Закарпаття в совєтську державно-політичну систему створило передумови для здійснення тої політики, що здійснювалась в УРСР впродовж 1920-х років і яка відома під назвою політики українізації. Як і в Україні цю політику ВКП(б) розпочала із змін в партійному керівництві. З утворенням 15.12.1945 р. Закарпатського обкому КП(б)У, а її Закарпатській обласній організації було проведено чистку під виглядом обміну партійних документів. У ході її проведення лише 38% колишніх членів КПЗУ отримали партійні квитки ВКП(б). Решті відмовили, бо одні з них служили в угорській армії (811 чол.), перебували у складі ворожих партій (10 чол.) чи у складі КПЧ (287 чол.), угорській (4 чол.), французькій (4 чол.), канадській (2 чол.) компартій. Іншим відмовили через їх "антирадянську поведінку після визволення", за належність до "нетрудового елементу" і т. п. Замість них до

Закарпаття прислали понад 500 комуністів з інших областей, прийняли до партії добровольців совєтської армії, колишніх партизанів, підпільників та ін.⁵

Прислали в край "досвідчені" партійні і державні працівники почали навчати бідьовицьких методів роботи місцеві кадри. Методи ж комплектування кадрами органів управління час від часу підводили до закарпатських українців, бо обов'язково поруч з місцевим працівником ставився товариш із-за меж області. Водночас вівся контроль за тим, щоб "старший брат" був добре представлений в органах управління, КДБ, МВС, прокуратурі та ін. Свідченням цього є й те, що з 3.125 присланих до краю працівників лише 1194 - це інженерно-технічні і медичні працівники та вчителі, а решта - партійні і комсомольські працівники, управлінські державні кадри, працівники органів НКВС, міліції, судів, прокуратури і т.п. Ця політика присорядила зростання чисельності партійної організації нараховувала вже 9012 членів і кандидатів у члени ВКП(б). Понад 50% з них - це прибули із-за меж області "керівні" товариші, наставники нового, совєтського способу життя.⁶ Вони взяли під контроль всі партійні організації, диктували політику в усіх державних органах управління, профспілках, комсомольських і громадських організаціях, в освіті, культурі, охороні здоров'я. Уже впродовж 1945-1946 рр. в політичній практиці остаточно утвердився негласний поділ на приїжджих і місцевих. Перевагу перших над другими засвідчують архівні матеріали. Так у 1946 р. серед керівних кадрів м. Мукачева було 88 українців, 94 росіян, 2 угорці, 2 чехи, 11 євреїв. Якщо врахуємо, що серед 88 українців половина належала до приїжджих, то загальне число російськомовних керівників сягало 83%.⁷

Серед них було чимало таких, які відверто претендували на керівні посади. Вони паразитували як керівні "спеціалісти", кадрова номенклатура Закарпатського обкому і райкомів КП(б)У. Серед них було чимало амбідійних бездар, таких якотрі "прославились" переслідуваннями і репресіями місцевих. Один із тамбовських "старших братів" у листі до керівників Закарпаття писав: "Кроме бухгалтера могу и другую руководящую работу выполнять", інший російськомовний претендував на посаду начальника планового відділу чи плановика-економіста, третій писав, що може працювати завідуючим будь-якої "мельниці на

любой руководящей работе".⁸ Серед новоприбулих було чимало справжніх спеціалістів, які приїхали в області, стали корисними, зріднилися з місцевими українцями, стали в краї своїми. Найкращими серед них були учительські кадри, молоді вчителі Полтавського, Черкаського та інших педагогічних інститутів. Уже в 1945-1946 р.р. до краю було прислано 883, а в 1946-1947 р.р. вже 1500 вчителів зі східних областей України. Вони разом із старими місцевими вчительськими кадрами та значною частиною демобілізованих, які влились до вчительських колективів за період 1945-1950 р.р. навчили грамоти 43.094 неписьменних і 61725 малописьменних, розгорнули роботу по реалізації обов'язкового всеохоплюючого навчання.⁹ У ці ж роки в освіті йшов перегляд традицій старої чехословацької і угорської школи, що відкрито чи приховано працювали на денационалізацію українців. В умовах великих національних сподівань українська закарпатська велика національна інтелігенція активно включилась в патріотично зорієнтовану інтелектуальну роботу, в перебудову і розбудову системи культурно-освітню роботу, в перебудову і розбудову системи освіти і культури за радянським зразком.

Вся політика і практика економічного розвитку Закарпаття в 1945-1950 р.р. була спрямована на те, щоб чим швидше і найповніше залучити ресурси краю до відбудови зруйнованого війною господарства країни. Уже на кінець 1945 р. було відбудовано близько 260 дрібних і середніх підприємств, а в ході виконання першої п'ятирічки (1946-1950 р.р.) було здійснено націоналізацію промисловості, проведено колективізацію сільського господарства, реконструйовано й споруджено понад 100 промислових підприємств. Загалом соціально-економічні перетворення 1945-1950 р.р. сприяли стабілізації української національної ідентичності. Найшвидше це проявилось в усвідомленні спільності походження, історичної долі, мови і культури закарпатських українців і культурно- побутовими традиціями українського етносу. У названий період державно-політична ідентифікація українців Закарпаття становилась у вигляді загальноукраїнської солідарності, єдності і культурно-історичних цінностей. Загальнорадянська державно-політична ідентифікація лише почала нав'язуватись і пропагуватись.

Масштабні господарсько-культурні перетворення вимагали значної кількості нових спеціалістів. У ході виконання п'ятирічки у необхідності постійно напружались російськомовні інженери, техніки, механіки і робітники, а в колгоспне село було направлено

понад 1000 агрономів, механізаторів, ветеранів та ін.¹⁰ Політика індустріалізації створила велику потребу в міських робітниках, а колективізація зіграла багатьох селян із землі. У наслідок цього значні маси українського селянства потягнулись до міст і містечок в пошуках роботи. Це позначилось не лише на етнічному складі робітників, а й змінило етнічний склад населення Ужгорода, Мукачєва, Хуста, Виноградова, Берегова, Чопа та всіх інших містечок. Уже на 1950 р. українці переважали в усіх районних центрах, окрім Берегова.

Залучення природних ресурсів краю до відбудови господарства Союзу спричинило майже суцільне вирубування лісів з нехтуванням всяких норм лісовідтворення (понад 3 мільйони кубометрів у рік) майже впродовж 20 років. Це дало чимало робочих місць, але так і не вирішувало питання зайнятості населення гірських районів. Проблему малоземелля і зайнятості власті пробували вирішити вже в 1945 році, коли НРЗУ почала здійснювати переселення українських безземельних і малоземельних селян з Верховини в низовинні села Березівщини, Виноградівщини, Мукачівщини і Ужгородщини. До липня 1945 р. було переселено 1472 сім'ї. З Перечинщини і Великоберезівщини було переселено 113 сімей на Ужгородщину, з Волівеччини - 278 сімей на Березівщину, із Свалявщини 96 сімей на Мукачівщину, з Міжгірщини, Тячівщини і Рахівщини - 985 сімей на Виноградівщину, Березівщину та Ужгородщину і т.д.¹¹

Включення Закарпаття в соціально-економічній і культурній комплексі СРСР дало можливість властям використати трудові ресурси краю поза його межами. Союзний уряд взяв курс на великомасштабні переселення закарпатців в інші регіони, але не обмежував, не стримував, а заохочував переселення в Закарпаття російськомовних з інших областей. Виселення і витиснення закарпатців з рідного краю значною мірою сприяла колективізації. Уже в 1946 р. почалось створення земельних громад. Їх завданням було організувати селянську взаємодопомогу, домогтись переростання громад у колгоспи. Щоб прискорити колективізацію, комуністи почали реалізувати політику "ліквідації куркульства як класу". Уже в 1946 році почали складатись списки "куркулів". Тодішній голова обласного І. Турянця 25.07.1946 р. повідомляв Раді Міністрів УРСР, що до списку "куркулів" внесено 2134 чоловік всіх тих, які

мали понад 10 га землі. А в червні 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР про економічне обмеження куркулів. Згідно з постановою селяни обкладались непомірними податками, насильно залучались до трудожуповиностей по заготівлі і вивозу лісу і т.ін. За несплату податків і невиконання повинностей селяни притягували до судів, як саботажників і антидержавних елементів, їх засуджували на тривалі терміни ув'язнення, вислали до Сибіру, в Казахстан чи східні області України. Так було засуджено і конфісковано майно Голубки з с. Уля Тячівського району та багатьох інших.¹²

Паралельно велась виловлювання підлітків, яких на "законній основі" відбирали від батьків і відправляли в школи ФЗН. Після короткотермінової підготовки підлітки ставали шахтарями чи металургами. Тих, хто втікав зі шкіл ФЗН до батьків арештовували, а їх рідних переслідували. Водночас партійні і советські органи почали планувати і проводити переселення безземельних і малоземельних закарпатців у різні області Союзу. Організатори робітників на лісозаготівлі Сибіру і Півночі Росії і т.п.

Національно свідомі інтелігенція, зокрема молодь, пavidю збагнули антиукраїнську і російськвелікодержавну сутність советського режиму, бо ще у травні 1945 року Й.Сталін проголосив російську націю найвидатнішою серед усіх націй Советського Союзу, в 1946 р. Москва занувила українських комуністів у потуранні концепціям українського буржуазного націоналізму та його проявам у літературі і мистецтві, а з кінця 1946 - початку 1947 р. розпочала полювання на удаваних і реальних націоналістів. За цих обставин в особливу важку становили опинились українці Закарпаття, які в 1938-1939 р.р. проголосили незалежність Карпатської України. У їх свідомості міцно утвердилися національно-демократичні погляди на суспільство, а антисоветські погляди у них були достатньо глибокі. Тому в краї впродовж 1946-1950 р.р. постійно діяли підпільні національно-патріотичні і антисоветські молодіжні організації. Протягом 1946-1950 р.р. у Закарпатті діяло понад 30 українських патріотичних організацій, які виникли і діяли в усіх містах і районах області. Советські каральні органи розгорнули репресії проти українських патріотів, арештовували і засудили сотні колективів і діячів на тривалі терміни ув'язнення.¹³

Водночас велась цілеспрямована політика ліквідації греко-католицької церкви, яка мала 265 парафій, 450 тис. вірників і 350 священників. Брудною ідеологічною пропагандою, політичним і економічним тиском арештами і фізичними знущаннями над священниками, збитством єпископа Ф. Ромжі, советські власті створили діяльність греко-католицької церкви, а 28.08.1949 р. православні ієрархи проголосили про припинення існування греко-католицької церкви в краї.¹⁴

Усі зміни соціально-політичного характеру ставили за мету виховання советського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непрямерності до українського "буржуазного націоналізму". Але не дивлячись на це, в краї відбувались глибокі перетворення в освіті і культурі, які сприяли розвитку національної свідомості українців Закарпаття.

Найпомітнішими були досягнення в розбудові обов'язкової неоповної середньої і середньої освіти. Уже в 1946-1947 р.р. в області працювали 848 шкіл, в яких навчалося понад 130 тис. учнів, з них 1,8 тис. здобувала середню освіту. В школах тоді працювало 4,2 тис. вчителів. У 1950-51 н.р. в області вже працювало 959 шкіл, в яких навчалося 146,3 тис. учнів, з 4,7 тис. здобували середню освіту, а в школах працювало 6,5 тис. чоловік. Значну культурно-освітню роботу проводили клуби, бібліотеки, гуртки художньої самодіяльності. У 1950 р. в області не було жодного села, де б не працювали хати-читальні, бібліотеки, клуби, при яких налічувалося 1303 гуртки художньої самодіяльності із загальною кількістю учасників 18160 чоловік. Систематично проводились міські, районні і обласні огляди художньої самодіяльності.¹⁵

Відношення Закарпаття до всеукраїнських соціально-економічних і культурних структур вже самі по собі посилювали почуття реальної єдності й ідентичності з усім українським етносом, його культурою та історією. Найперше і найповніше українцізація проводилась в освіті і культурі. Комунисти надавали їх розвитку особливу увагу і домоглися у цій царині чинного успіху. Уже з перших днів визволення в державних установах і школах почала впроваджуватись українська літературна мова, хоча з цього приводу не було прийнято жодного урядового документу. Частина колективної закарпатської змодаризованої чи зчехованої інтелігенції, вчителства і чиновництва проявляла консерватизм щодо живання української літературної мови, користувалась

численними місцевими говірками, пересипаючи їх мажоризмами, чехізмами та латинізмами.¹⁶ Перші заходи совєтської українізації на Закарпатті мали на меті розширити і зміцнити використання української літературної мови. Особливих труднощів на цьому шляху власті не зустріли, бо вже впродовж 20-30-х рр. ХХ ст. українці Закарпаття пройшли важливий шлях національної самоідентифікації. Вперше офіційно українську мову на Закарпатті було визнано державним розпорядженням "Правительства Подкарпатської Русі" від 25.11.1938 р., в якому зазначалось, що "Державною мовою в країні Подкарпатської Русі є мова українська (малоруська)", а Закон №1 Карпатської України від 15.03.1939 р. зафіксував, що "Державна мова Карпатської України є українська мова".¹⁷

Програму утвердження української літературної мови закарпатські комуністи почали здійснювати з 1926 р. і в цей період вони співпрацювали з "Просвітою". У час 1945-1950 рр. реалізовувати програму розвитку освіти і культури, вони докладали чимало зусиль до поширення і утвердження української літературної мови. Через систему освіти і професійної популяризації кращих зразків української народної і професійної культури українці Закарпаття легше і невимушено засвоювали літературну мову. Український мовний режим у більшості дитячих шкіл, садків, шкіл, університету, закладів культури привчав учнів, а студентів всю молодь не лише освоювати українську літературну мову, її красу, колорит, мелодику, а й сприяти утвердженню української національної свідомості. Підтримка української мови була викликана не лише традиціями і національним патріотизмом комуністів, а необхідністю ліквідації нетерпимості, ідеологічними і пропагандистськими потребамі нового ладу, необхідністю прищеплювати новим поколінням комуністичних ідеалів і моралі і т.ін. Водночас українська літературна мова відкривала легкий і природний доступ до здобуття освіти і надбав національної культури, полегшувала спілкування з партійними і державними працівниками, сприяла виконанню професійних обов'язків і т.д. У зв'язку з цим українська мова, як і в часи існування Карпатської України, дістала державну підтримку. Поширенню і утвердженню української мови також сприяло прибуття до області українськомовних спеціалістів із-за меж області та зростання кількості міського населення за рахунок сільського. Количинні

освіти, які стали жителями міст, продовжували зберігати мовні та культурно-побутові традиції села.

Широкомасштабні соціально-політичні зміни, зростаючість населення, загальне підвищення побутової культури і урбанізація, доступність освіти, поширення українськомовної літератури, преси і радіомовлення, розгортання діяльності професійних мистецьких колективів, розвиток самодіяльної культурної творчості, ідеологічний, пропагандистський та адміністративний наступ і т.ін. прискорили процеси етнічної консолідації українців Закарпаття у складі нації, зумовили стирання локально-територіальних відмінностей в традиційній культурі, нівелювали культурно-побутові відмінності і діалектну строкатість не лише в населення окремих сіл і районів, етнографічних груп (долинян, бойків, лемків) і субетносів (гуцулів), а й між українцями Закарпаття, Галичини, Буковини, Волині, Поділля та інших етнографічних зон. Прискорення внутрішньоетнічної консолідації закарпатоукраїнців, зміцнення загальнонаціональної свідомості, поширення етноіміту "українець" і зникнення з ужитку більшості етнічних назв сприяли зростанню національного оптимізму, відчуттю причетності до української нації, її культури та історії, спричинили спалах творчої енергії, появу нових талантів. Окремі з них у розвитку української національної культури вбачали альтернативу ідеологічній комунізації. Це свідчило, що совєтський режим ще не підкорив і не повністю контролював культурну діяльність Закарпатської інтелігенції. Інші, сповнившись відчуттям носталгії і звільнення від традицій попередніх епох, щирою чи з кон'юктурних міркувань, за кращими совєтськими зразками, поринули у творення нової культури ілюзорного комуністичного суспільства.

Загалом за час з 1945 до 1950 рр. українське населення Закарпаття глибоко розчарувалося в соціально політичній практиці совєтського режиму, який насиллям і репресіями розгромив греко-католицьку церкву, провів колективізацію і розорнув справжню війну проти українських патріотів. Закарпатоукраїнці швидко усвідомили антиукраїнську сутність совєтського тоталітаризму, глибоко прийняли ідеями національних визвольних змагань і зову висунули з свого середовища культурних і політичних діячів загальнонаціонального масштабу.

У роки совєтського панування суспільнознавчі науки старанно уникали питання про роль українців та їх культури в процесах історичного, соціального і культурного розвитку Закарпаття. Якщо такі питання піднімалися, то виключно розглядалися під кутом зору "пролетарського інтернаціоналізму", "совєтського патріотизму" та "благородного впливу культури великого російського народу". Совєтська наука ігнорувала вивчення етнополітичних процесів, зокрема таких як взаємовідносини українців, етнічних і національних меншин Закарпаття з державою та між собою, уникала досліджень проблем їх етнічних і політичних поглядів, орієнтирів етнополітичної поведінки, почуттів, цінностей, сподівань і т.ін.¹⁸ Водночас всіляко ігнорувалось об'єктивне вивчення етнокультурних процесів, зокрема не досліджувались питання адаптації моринного населення Закарпаття до постійно змінюваного соціального і політичного середовища, його погляди, ідеали, переконання та культурні цінності, що визначають етнічні і національні пріоритети. Мало досліджувались навіть питання етнокультурних контактів українців з румунами, угорцями, німцями, словаками, але нав'язливо пропагувались російсько-українські контакти. При цьому старанно замортувались і обминались такі причини певної етнокультурної відчуженості між представниками різних етносів як відмінності мов і релігій, своєрідний стиль життя і поведінки, стереотипи упередженості до чужих людей і т.ін.¹⁹

Натомість численні рішення і постанови партійних і державних органів, політичні та ідеологічні репресії, голодомори (1946-1947 р.р.), провокації, компромати, брєсливі обіцянки, фальсифікація історії, русифікація, насильницьке нав'язування комуністичної ідеології, залучення населення Закарпаття до співучасті у придрушенні національно-визвольних рухів в Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1986 р.), Афганістані (1980-1989 р.р.) та інде²⁰, засвідчили, як комуністи, в тому числі й закарпатські, руйнували етнопсихологічні особливості українців, виховували етнічних стереотипів, вірогідних рабів комуністичної імперії, носія безнаціональної російськомовної "совєтської культури"²¹. При цьому замортувалось, що вже в січні 1949 р. під керівництвом Міністерства внутрішніх справ було створено збірні пункти для виселення з області. У відповідності до плану насильницьких переселень 7.09.1951 р. уповноважений ЦК КПУ склав соціальному довідку для МВС, з якої випливало, що

1) Закарпаття планувалось переселити 2023 господарства (8179 чоловік), а було переселено 500 сімей (1950 чоловік). На 24.02.1952 р. із заходних областей України лише в Чечню, подільно-Грозненську область, було переселено 689 чоловік, із них 71,4% (492 чол.) були із Закарпаття. Водночас, лімаючи опір насильницькій колективізації, совєтські власті на 25.12.1952 р. члєдили з приселків і хуторів 885 господарств. Крім того, повсюдно закривались монастирі і церкви, йшла ліквідація греко-католицької церкви (було ув'язнено 128 священників, а 126 під тиском репресивних органів перейшли до православ'я), велись насильницькі оргнабори на лісозаготівлі до Росії, молодь - на шахти Донбасу і т.ін.²² Вєй багаточисленні злочини проти українців та інших етносів ідеологи КПСС кінця 1980-х років та нинішні комуністи називають лише деформаціями лєнінської національної політики.

Поминемо увагою внутрішню суперечливість марксистської концепції нації, яку підтримали вже перші опоненти марксизму. Для К.Маркса і Ф.Енгельса нація - історична категорія, яка виникла внаслідок розвитку капіталізму. Для інших нація лише соціально-класова спільнота, а пролетаріат - єдиний творець нації. Ще в середині XIX ст. вони поділяли нації на "історичні" і "неісторичні" та "революційні" і "контрреволюційні". Привласнивши основні положення історико-економічної теорії нації К.Каутського, Й.Сталін у 1913 р. зарахував нації до таких історичних усталених спільностей людей, які виникли на базі спільності мови, території, економічного життя, психічного складу, що проявляються в спільності культури.²³ З подачі В.І.Лєніна він згодом поділив нації на капіталістичні і соціалістичні, а "совєтська марксистська теорія націй" капіталістичні нації оголосила зосередженням націоналізму (зда, неадапція, агресивності, ненависті до чужих націй і т.п.), а соціалістичні - уособленням добра, щастя, рівноправності, братства, інтернаціоналізму. Марксизм виключав національне з системи людських вартостей. Про це свідчить і лєнінське протиставлення "пролетарської справи" "національним інтересам", його твердження про історичну скінченість націоналізму, віднесення його до "вєдійної історії", до "передісторії людства".²⁴

Такі підходи прирікали національне в суспільстві і людині на безвіддільне й безперечне замикання та відмирання. Цими та іншими подібними положеннями КПСС керувалась у ставленні до

національного, національних культур, програм розбудови національних держав. В остаточній марксистсько-ленінській інтерпретації, як відомо підмічає О. Забужко, поняття "націоналізм" перетворилося на "слово-тиран" у чейніському сенсі, а в період тоталітарної диктатури розрослося і увібрало в себе національне в усіх його самостійних сутнісних прожах.²⁵ На цьому ґрунті ідеологи советського тоталітаризму поєдинокливо вивчали націоналізм: в археології, етнографії, антропології, історії, філософії, соціології, мовознавстві, літературі, кіно, театрі, мистецтві, музиці і т. ін. Описуючи такий процес, Дж. Оруел у трактаті "Про мову" (1984 р.) писав про виникнення слів "призначених не на те, щоб відбивати, а щоб убивати значення. Значення цих слів розширилося так, аби охопити цілу множину понять, упакувавши ці поняття в одне слово, їх уже легко було відкинути і забути".²⁶ Так виникло і набуло всеохоплюючого поширення слово-монстр - "націоналізм", що зробило неможливим говорити про гегелівський "національний дух", "національну ідею", "національну державу", "національний менталітет" і т. ін. Лише з 1980-х років у советській етнографії почалося теоретичне розмежування термінів "етнос" і "нація", "національний" і "етнічний".²⁷

Це свідчить, що за роки існування советської тоталітарної системи національне визнавалось лише як тимчасове і необхідне "зло", а національна психологія - важливою сферою виховання і ареною ідейної боротьби. Сутність нації і характер національних відносин теоретики та ідеологи КПСС нерозривно пов'язували з соціально-економічним ладом. На цьому ґрунті вони розрізняли буржуазні нації-носіїв класових антагонізмів між буржуазією і пролетаріатом та соціалістичні нації, які ніби-то характеризуються спільністю класових інтересів і соціально-політичних спрямувань та єдиною марксистсько-ленінською ідеологією. Обмеженість і хибність таких підходів стала настільки очевидно, що вихід з них почали шукати ідеологи КПСС уже з 60-х років ХХ ст. Почалась теоретична, ідеологічна і пропагандистська розробка "нової історичної спільності - советського народу", який ніби-то утворюється в СРСР у ході побудови і розвитку соціалізму і формування советського образу життя. Спочатку советський народ тлумачився як соціальна бігтонаціональна (інтернаціональна) поліетнічна спільнота²⁸, але згодом її безпідставно почали пропагувати як перехідну форму до

наступного "злиття націй".²⁹ На цьому ґрунті, як вірно відмітив Л. Юрженіч, нація виставала як етнонаціональна спільнота.³⁰ Розвиваючи цю тезу В.І. Леніна, один з теоретиків советського народу П. Федосєєв почав характеризувати його як окрему етнічну спільноту.³¹ Це свідчить, що концепція "советського інтернаціоналізму" і "злиття націй" в теорії і на практиці обертались відвертою етнічною асиміляцією, а "советський народ" мав бути результатом асиміляції і зросійщення всіх не росіян.

Згідно перепису станом на 31 грудня 1938 р. в Закарпатті проживало майже 840 тис. чоловік. З них українці склали 62,2% (522480 тис. чол.), угорці 16% (134400 тис. чол.), євреї 13,1% (110000 тис. чол.), чехи і словаки 4,8% (40320 тис. чол.), німці 1,9% (15960 тис. чол.), інші 2% (16800 тис. чол.).³² За приблизними підрахунками в 1946 році в області проживало 776 тис. чоловік, з них українці склали близько 68%. За оціночним переписом станом на 1 січня 1948 р. в області проживало майже 799 тис. чоловік. Наведені матеріали свідчать, що за час з 1938 по 1948 рік населення Закарпаття зменшилось на 41,1 тис. чол. І це, незважаючи на угорську окупацію, в часи якої в концтаборах і в'язницях опинилось 183395 чол, із них 114980, в тому числі 80 тис. євреїв, було знищено.³³

Поширення на Закарпатті діяльності військової адміністрації советської армії також викликало певні зміни як в етнічному складі населення краю, так і в його розміщенні. Вже 13 листопада 1944 р. військова рада 4-го Українського фронту віддала розпорядження виявити і відправити до таборів військовополонених чоловіків-угорців і німців віком від 18 до 55 років. На 16 грудня 1944 р. було відправлено до Свалявського і Старосамбірського таборів 22951 чоловік, з них 8564 не мали жодного відношення до військової служби. Упродовж 1944-1945 р.р. до таборів військовополонених було відправлено понад 70 тис. угорців. Водночас Народна Рада Закарпатської України 15 січня 1945 р. прийняла рішення про виселення з краю так званих "сейкельських дорожніх робітників", яких завезли угорські окупаційні власті для побудови котеджів для угорських переселенців.³⁴ Крім того, понад 30 тис. закарпатських українців добровільно, обманом чи примусом було залучено до лав советської армії³⁵ і після дво-трижневої військової підготовки відправлено на передові лінії фронтів.

Певні зміни в етнічному складі населення краю відбулись і в результаті підписання між СРСР і Чехословаччиною договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. Згідно окремого протоколу до договору жителям Закарпаття чеської і словацької національностей надавалось право отримання чехословацького громадянства. Це ж стосувалось українців і росіян, які служили в чехословацькій армії. Натомість українці і росіяни, що знаходились у Чехословаччині, могли переселитись в Україну, в тому числі на Закарпаття. Згідно договору про вибір (оптацію) громадянства, за даними радянських властей до Чехословаччини виїхало понад 10 тис. чоловік, приблизно стільки ж виїхало з Чехословаччини до Радянського Союзу.³⁶ За чехословацькими офіційними даними із Закарпаття виїхало до Чехословаччини понад 24 тис. чоловік. Всі ці процеси викликали доволі значні зміни в етнічному складі населення та в особливостях розвитку етнічних процесів.

Характер і зміст етнополітичних і етнокультурних процесів на Закарпатті впродовж 1945-1990 рр. були обумовлені входженням краю до складу СРСР та пов'язаними з цим соціально-економічними і суспільно-політичними процесами. Крім того, на хід і розвиток цих процесів мали вплив історичні та культурно-побутові традиції, напрям і характер господарства, особливості розселення і т.ін. Водночас спостерігались певні відмінності в розвитку етнічних і етнокультурних процесів у різних національних і етнічних меншин краю.

Політика і практика розбудови "соціалістичного суспільства" на Закарпатті 1945-1990 рр. мали визначний вплив на етнополітичні і етнокультурні процеси, що найповніше проявлялись як в етнічнонаціональній консолідації українців Закарпаття у складі української нації, так в проявах радянської українізації та всеохоплюючих совєтизації і зросійщення.

Оскільки зміст і характер кожного з названих процесів визначався соціально-політичними та ідеологічними чинниками, то в їх розвитку виділяємо три періоди: а) Період Закарпатської України (жовтень 1944-червень 1945 рр.); б) Період радянської "українізації" і утвердження комуністичного тоталітаризму (липень 1945-1950 рр.); в) Період всеохоплюючої совєтизації Закарпаття та її краю 1950-1990 рр.).

Етнополітичні і етнокультурні процеси національної консолідації були характерні для українців, які в 1938 р. склали

вніше 62,2% населення краю. Уже в 1946 р. українці склали 68%, у 1959 р. - 74,6%, у 1970 р. - 76,5%, у 1979 р. - 77,8%, у 1989 р. - 78,4% всього населення Закарпаття. Наведені дані свідчать, що українці в краї завжди складали більшість населення, а тому правомірно говорити лише про його український етнічний характер.³⁷

1. Маркусь В. Названа праця. - С. 74-75.
2. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 156, 160, 170-171; Макара М.П. Названа праця. - С. 52, 98-99; Маркусь В. Названа праця. - С. 74-75; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. - Ужгород, 1996. - С. 152.
3. Державний архів Закарпатської області, Ф. 10, стр. 4, оп. 1, арк. 162; Ціцак В.І. Уроки нашої історії// Панаорама. - 1992, 2 травня.
4. ДАЗО, Ф. 2117, оп. 1, стр. 6; Ціцак В.І. Хотіли б знати правду... На тему корінних і приїжджих // Панаорама. - 1992, 25 січня.
5. ДАЗО, Ф. 1, оп. 1, од. зб. 99, арк. 26. Макара М.П. Названа праця. - С. 27-28; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 140-150; ДАЗО, Ф. 1, оп. 6, стр. 747, арк. 79-81.
6. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 150-169; Історія городів и сел Української ССР Закарпатська область. - К., 1972. - С. 67; Маркусь В. Названа праця. - С. 74-75; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. - С. 159.
7. ДАЗО, Ф. 10, оп. 1, стр. 4.
8. ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 23, од. зб. 4, арк. 3.
9. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 171-172; Троян М. Названа праця. - С. 95.
10. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 162; Троян М. Названа праця. - С. 84, 88.
11. Закарпатська правда. - 1945, 13 квітня; ДАЗО, Ф. Р-64, оп. 1, од. зб. 28, арк. 37-40; Ф. 4, оп. 4-1, од. зб. 9, арк. 72. Макара М.П. Названа праця. - С. 71; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 144.
12. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. - С. 155-159.
13. Довганич О., Хланга О. Переслідування молоді за втечі зі шкільного ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. // Карпатська Україна, 1999, 12 жовтня. Довганич О.

- Антирадянські молодіжні організації. // Наш рідний край. - 1998, №3. - С. 26-28; Ситник О. Українська повстанська армія на Закарпатті. - К., 1997. - С. 2-12.
14. Бенько Н. Названа праця. - С. 114-117; Вегеш М.М. Карпатська Україна - пролог у повоєнний час криво. // Закарпатська Україна, Осінь 1944 року. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. - Ужгород, 1994. - С. 126; Малець О.О. Свідчать експонати // Новини Закарпаття. - 1995. - 26 січня, Гудзоватий І. "Блажені переслідувані за правду..." // Патріархат. - Ч. 1(349), січень. - Нью-Йорк, 2000. - С. 21-23; ДАЗО, Ф. 1, оп. 6, сир. 744, арк. 76-80.
15. Народне господарство Радянського Закарпаття. - Ужгород, 1964. - С. 167-172, 176, 179, 182; Історія міст і сіл УРСР. - К., 1969. - С. 64.
16. ДАЗО, Ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 496.
17. Вегеш М.М. Історичні монографії та дослідження. - Т. 1. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні другої світової війни. - Київ-Ужгород, 1998. - С. 295-297; Росока С. Союз Карпатської України. - С. 80.
18. Гроздова І.Н. Етнічна специфіка венгров Закарпаття // Карпатський збірник. - М., 1972. - С. 95.
19. Грацианская Н.Н. Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпаття // Карпатський збірник. - М., 1972. - С. 114.
20. Постанова Бюро Закарпатського обкому КП України "Про помилки у статтях опублікованих в "Карпатском збірнике" (Москва, 1972 р.) // Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. - К., 1998. - С. 507-508.
21. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород, 1995. - С. 74-75.
22. Чорна книга України. - С. 79-80, 83-85, 379, 381, 384, 437; Терниста дорога до єдності. До 350 річчя Ужгородської унії. - Ужгород, 1995. - С. 97-98.
23. Лєпін В.І. Критичні замітки з національного питання. // Товне зібрання творів. - Т. 24. - С. 111-115; Рибалка Л., Юркевич Л. Російські соціал демократи і національне питання. // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. - Мюнхен, 1983. - Т. 1. - С. 237-255. Основи етнодержавознавства. - К., 1997. - С. 137-138, 141; Тиводар М. Етнологія. - Ужгород, 1998. - С. 66-68; Філософський словник. - К., 1986. - С. 431-432.
24. Лєпін В.І. Названа праця. - С. 111-115; Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С. 122-139.
25. Забужко О.В. Філософія українська. - К., 1995. - С. 6.
26. Оруэлл Дж. "1984" в ессе різних лет. - М., 1989. - С. 204.
27. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. - М., 1981; Він же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. - М., 1987; Він же. Очерки истории этноса. - М., 1983.
28. Семенов В.С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. - М., 1977. - С. 105. Бромлей Ю.В., Гуревич И.С., Козлов В.И. Этнические процессы в современном мире. - М., 1987. - С. 156-157.
29. Lavigne M., Kerblay B. Les sovietiques des années 80. - Paris, 1987. - S. 181.
30. Рибалка Л., Юркевич Л. Названа праця. - Т. 1. - С. 255.
31. Федосеев П.Н. Новая социальная и интернациональная общность // Правда. - 1982, 9 апреля.
32. Копчак В.П., Копчак С.И. Население Закарпаття за 100 лет (1870-1970). - Львов, 1977. - С. 37.
33. Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник. - Ужгород, 1980. - С. 15; До 50-річчя воз'єднання Закарпаття з Україною. // Інформаційно-аналітична служба Адміністрації Президента України. Спеціальний випуск. №12, червень, 1995. - С. 6, 37; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - М., 1963. - С. 14; Население Закарпатской области за данными всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистический сборник. - Ужгород, 1980. - С. 4; Населения Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. - Ужгород, 1990. - С. 14; Енциклопедія українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993. - С. 724; ДАЗО, ФІ, оп. 2, сир. 67, арк. 58-59; Копчак В.П., Копчак С.И. Названа праця. - С. 36-39.
34. Шляхом жовтня. Збірник документів. 1965. - Т. VI. - Ужгород, 1965. С. 162. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 1995. - С. 94-96.

35. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації - Ужгород, 1980. - С. 132.
36. Маркусь В. Названа праця. - С. 74-75; Макара М.П. Названа праця. - с. 52; Vasulik J. Pledali svou vlast. - Praha, 1995. - S. 18
37. Котчак В.П., Котчак С.И. Названа праця. - С. 36-39. Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник. - Ужгород, 1980. - С. 15; До 50-річчя воз'єднання Закарпаття з Україною. // Інформаційно-аналітична служба Адміністрації Президента України. Спеціальний випуск. - №12, червень, 1995. - С. 6, 37; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - М., 1963. - С. 14; Население Закарпатской области за данными всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистический сборник. - Ужгород, 1980. - С. 4; Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. - Ужгород, 1990. - С. 14; Енциклопедія українознавства. -Т.2.-Львів, 1993. - С. 724; ДАЗО, ФІ, оп-2, спр. 67, арк. 58-59.